

उत्तर गांधीवादी विचारवंत आचार्य दादा धर्माधिकारी यांचा लोकशाही विषयक विचार

प्रा. डॉ. विद्याताई निवासराव जगताप

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

श्री संत गाडगेबाबा महाविद्यालय, कापशी

ता. शाहुवाडी जि. कोल्हापूर

सारांश: आजचे राजकारण आणि समाज अराजकतेच्या उंबरठ्यावर उभे आहे. आजच्या पक्षीय राजकारणाचा घसरलेला दर्जा बोकाळलेला भ्रष्टाचार, नोकरशाहीत व अभद्र घटकांचे साठेलोटे राजकारणाचे गुन्हे- गारीकरण, धर्माचा राजकारणात अनावश्यक हस्तक्षेप आणि लोकशाहीचे अपयश असे अनेक दोष दिसत आहेत. शासन संस्था आणि धर्म संस्था या दोन्ही संस्था लोकशाहीच्या उद्देशाने निर्माण झाल्या होत्या. त्या आजही अस्तित्वात आहेत. आहेत परंतु लोक कल्याणाचा त्यांचा असणारा हेतू बाजूला सारून त्या कार्य करत आहेत. त्यामुळे फायद्या ऐवजी नुकसानच जास्त आहे. सेवेच्या नावाखाली जे शासन चालते त्यापासून सामाजाची सुटका करणे गरजेचे आहे. आजच्या विज्ञान युगात राजकारण हि कालबाह्य गोष्ट मानली जात आहे. या सर्वांपासून सामाजाची सुटका करण्यासाठी गांधी विचार प्रणाली अवलंबल्या शिवाय पर्याय नाही. म्हणून याचा गांधीयाने विचार करणे गरजेचे आहे. महात्मा गांधींनी राजकारणाची सुरवात मानवतेसाठी केली होती. मानवा –मानवातील असह्य विषमतेचा त्यांना प्रत्याय आला होता. दक्षिण आफ्रिकेत त्यांना वंश भेदातून रेल्वेच्या डब्यातून बाहेर काढण्यात आले होते. तेव्हा पासून मानवतेशी जुलूम करणाऱ्या गोऱ्या साम्राज्य विरुद्ध त्यांनी सत्याग्रही पाउल उचलले होते. गांधीजींना भारतात खरे स्वराज्य स्थापन करावायाचे होते. इंग्रजांनी स्थापन केलेली आधुनिक संस्कृती, आधुनिक संसदीय शासन पद्धतीचा स्वीकार करणे गांधीजींना मान्य नव्हते. भारतीयांनी याचे अनुकरण केल्यास भारतात ब्रिटीश गोऱ्या साम्राज्याच्या ठिकाणी काळा भारतीय असेल हे परिवर्तन त्यांना योग्य वाटत नव्हते. त्यासाठीच त्यांनी सर्वोदय आणि ग्रामस्वराज्याची संकल्पना मांडली. महात्मा गांधींनी सर्व कल्याणकारी व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी लोक-जागर, लोक शक्ती, लोक-नीती हि तीन साधने सांगितली होती. यातील लोकनीती हा आजच्या राजनीतीला योग्य पर्याय असल्याचे त्यांनी म्हटले आहे. गांधीजींच्या या राजनीतीला पर्यायी विचारांचा म्हणजेच लोकांनीतीचा अंगीकार करून “लोकानीती म्हणजे जनतेची नीती” या विचारांचा विकास केला. विनोबा भावे यांच्या नंतर उत्तर गांधीवादी विचारवंत आचार्य दादा धर्माधिकारी यांनी मुळच्या लोकांनीतीच्या विचारांना आत्मसात करून त्यात नवीन विचारांची भर घातली. त्यांना जनतेच्या राजकारणाचा आणि समाजकारणाचा अधिक अनुभव होता. कारण ते राजनीती मध्ये अधिक सहभागी झाले होते. म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये त्यांच्या विचारांचा थोडक्यात आढावा घेण्याचा प्रयत्न करण्यात येणार आहे.

पारिभाषिक शब्द: लोकशाही, दादा धर्माधिकारी, लोकशाही, गांधीवाद

प्रस्तावना :

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर ब्रिटिश राज्यसत्तेची साम्राज्यवादी परंपरेचा वारसा अमान्य करून भारतीय राज्यकर्त्यांनी जनतेच्या कल्याणासाठी योग्य दिशा शोधावी असे महात्मा गांधीजी यांना वाटत होते. परंतु तसे झाले नाही. साम्राज्यशाहीचाच वसा आणि वारसा घेवून नवीन राज्यसत्ता स्थापन करण्यात आली. सर्वकष अनिर्बंध सत्ता उपभोगणाऱ्या राजेशाही, सरंजामशाही हुकूमशाही जावून त्याची जागा जरी प्रातिनिधिक संसदीय लोकशाही आणि कल्याणकारी राज्यसत्तेने घेतली असली तरी प्रत्यक्षात स्वरूप केंद्रीभूत चंगळवादावर आधारित असल्यामुळे सर्वच क्षेत्रातील विषमतेला अधिक प्रमाणात खतपाणी घातले गेले. तसेच

वर्गाकडून केला जाणारा दमनकारी तंत्रांचा वापर त्याचबरोबर वाढती बेबंदशाही भ्रष्टाचार, नोकरशाही आणि राजकारणाचे अभ्रद घटकांशी असणारे साटेलोटे या सर्व विकृतीचा विचार करून त्यावर उपाययोजना करण्याची गरज निर्माण झालेली दिसते.

महात्मा गांधी १९०९ मध्ये लिहलेल्या 'हिंद स्वराज्य' या पुस्तकात राज्यव्यवस्थेसंबंधीचे विचार मांडले होते. त्यांनी शासन व्यवस्थेचे विचार काही प्रमाणात मान्य करून स्वावलंबी, स्वाश्रयी आत्मनिर्भर अशा ग्राम-राज्यची कल्पना मांडली होती. त्यांना समतेवर आधारित लोकशक्ती निर्माण करायची होती. महात्मा गांधीच्या याच विचारांना प्रमाण मानून विनोबा भावे यांनी राजनीतीला लोकनीतीत परावर्तित करण्याचा प्रयत्न केला. तसेच उत्तरगांधीवादी विचारवंत आचार्य दादा धर्माधिकारी यांनी प्रचलित राज्य व्यवस्थेवर आक्षेप घेतले आणि गांधी-विनोबा यांच्या लोकनीतीच्या विचारांचा जागर केला.

दादा धर्माधिकारी यांनी जगातील लोकशाहीच्या उगमाचे व विकासाचे ऐतिहासिक विश्लेषण करताना भारतीय लोकशाहीचे महत्व, आजची स्थिती आणि भविष्य या स्तरावर विचार केला आहे. दादांनी लोकमान्य टिळकांपासून ते विनोबा भावे यांच्या पर्यंतच्या विचारांचा परामर्श घेवून आपली भूमिका स्पष्ट केली आहे. भारतीय लोकशाहीच्या विविध अंगांचा अभ्यास करताना त्यांनी संप्रदायवाद, जातीवाद, भाषावाद प्रांतवाद या विनाशकारी घटकांनी देशाच्या एकात्मतेला कसे धोके निर्माण केले आहेत याचे मार्मिक विवेचन केले आहे.

उद्दिष्ट्य :

सद्यःकालिन परिस्थितीत राजकारणापासून नैतिक मूल्यांची फारकत होत असल्याने लोकशाहीचा दर्जा ढासळून चालला आहे. त्याचप्रमाणे मोठ्या प्रमाणात राजकीय उलथापालथ होत आहेत. म्हणून लोकशाहीला भांडवलशाहीची असणारी पार्श्वभूमी बदलून राजकारणाला नैतिकतेचे अधिष्ठान प्राप्त करणे गरजेचे आहे. यासाठी आचार्य दादा धर्माधिकारी यांचे लोकशाही विचाराने अभ्यासणे आणि समाजापर्यंत पोहचणे हे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले आहे.

गृहितक:

सद्यःकालिन राजकीय परिस्थितीचा विचार करताना समाजविघातक घटनांचा क्रम वाढलेला दिसतो तेव्हा जनतेच्या कल्याणासाठी परिस्थिती बदलणे गरजेचे आहे. यासाठी आचार्य दादा धर्माधिकारी यांचे लोकशाही विचार प्रेरक व दिशादर्शक ठरू शकतात.

दादा धर्माधिकारी यांचे लोकशाही संदर्भातील विचार

सर्वोच्च समाजामध्ये शेजाऱ्यावर प्रेम केले जाते. तसे लोकशाहीत शत्रूवर प्रेम करावे. म्हणजे लोकशाहीतील आजच्या विरोधक हा उद्याचा स्वपक्षीय बनू शकेल. त्यामुळे समाजात विरोध राहणार नाही. सत्तेसाठी प्रतिनिधीत्व राहणार नाही. जयपराजयाची वृत्ती गौण होईल, याविषयीची दादांची भूमिका महत्त्वाची आहे. ती म्हणजे, “उमेदवारी गेली दुसऱ्याला प्रतिपक्षी बनवण्याची प्रवृत्ती गेली म्हणजे आजच्या लोकशाहीला जे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. त्यास राजनीती न म्हणता लोकनीती म्हणावे. (धर्माधिकारी (१९९८) २००) जयाच्याजवळ पैसा, संपत्ती आहे. तो लोकशाहीला विकत घेण्याचा प्रयत्न करतो. ज्याच्याजवळ सत्ता आहे तो लोकशाहीला आपल्या स्वार्थासाठी वळविण्याचा प्रयत्न करतो. तेव्हा यापासून लोकशाहीला बाहेर काढण्यासाठी प्रतिनिधि ऐवजी नागरिकांची सत्ता आवश्यक आहे. लोकशाहीला लोकसत्ता आणि लोकशक्ती यांचा आधार देणे गरजेचे आहे. यातून गुणात्मक लोकशाही निर्माण होईल, तेव्हाच गांधीजींना अभिप्रेत असणारे रामराज्य येवू शकेल, असे दादांना वाटत होते.

सर्वोदयात लोकशाहीचा मुळ सिद्धांत हा आहे की, “कर्तव्य माणसाचे सत्ता भगवंताची –कर्तव्य मानवाचे सत्ता भगवंताची याचा अर्थ ‘रामराज्य’ असा आहे.” (धर्माधिकारी (१९९८)२०५) सर्वोदयाच्या दृष्टीने दादा लोकशाहीचा पाया काय असावा हे सांगताना म्हणतात, “रामराज्य म्हणजे भगवंताचे अधिष्ठान कर्तव्याचा विचार माणसाने करावा सत्ता भगवंताची असे सगळ्या

नागरिकांनी मिळून मानावे हा सर्वोदयाच्या दृष्टीने लोकशाहीचा पाया आहे.” (धर्माधिकारी (१९९८)२०५) कर्तव्याच्या अवलंबामुळे समाजात कसलीही स्पर्धा, प्रतिस्पर्धा राहणार नाही. विरोधक जेव्हा एकत्र येतात. तेव्हा त्यांच्यात असणारे अधिकाराचे भांडण कर्तव्यात परिवर्तित होते. त्यामुळे त्यांच्यातील ईषा, द्वेष नाहीसा होतो. कर्तव्याची भावना त्यांच्यात अधिक जागृत होते. हाच बदल लोकशाहीचा पाया बदलण्यासाठी नागरिकांमध्ये कर्तव्याची भावना जागृत होणे गरजेचे आहे.

नागरिकांमध्ये कर्तव्याची जाणीव असली पाहिजे, हे स्पष्ट करताना, दादा, विनोबा भावेंच्या विचारांच्या दाखला देतात. विनोबा म्हणाले होते, “मानवाचे राज्य म्हणजे वेदांताचे राज्य हक्क बहूधा एकमेकांच्या विरुद्ध दंड थोपटून उभे ठाकतात. याउलट कर्तव्य परस्पर पोषक व परस्पर पूरक असतात. मानवी अधिकारांचा जन्म मानवी कर्तव्याच्या कुशीत होत असतो. म्हणून कर्तव्याचे पालन केले की, अधिकाराचाही संभाळ होतो.” (धर्माधिकारी (१९९२) १५७) अखिल मानव्याची एकजूट ही कर्तव्याच्या भावनेतून केल्यास हेवेदावे जावून सहकार्य, स्नेह यांचा अंमल सुरु होईल, असा विनोबांचा विश्वास वाटत होता. हे सूत्र घेऊन दादा म्हणतात, आजच्या राजकारणात आजचा जो आपला शत्रू आहे तो उद्याचा शत्रू होण्याचा संभव आहे. म्हणून राजकारणात सावधनगिरी हे तत्त्व मुख्य मानले आहे. याउलट महात्मा गांधीचे राजकारणाचे सूत्र असे आहे की, आजचा आपला प्रतिस्पर्धी उद्याचा मित्र होण्याचा संभव आहे. तो मित्र कसा होईल याची काळजी आपण आजपासूनच केली पाहिजे. ते म्हणतात, “आजचा प्रतिपक्षी उद्याचा स्वपक्षीय बनला पाहिजे. शेजाऱ्यावर प्रेम करा, याचा अर्थ असा की, आपला शेजारीच शत्रू बनला पाहिजे. तो चूक आहे. त्याच्या बाबतीत शेजाऱ्याची भावना तुझ्या अंतःकरणात उत्पन्न झाली पाहिजे.” (धर्माधिकारी (१९९८)२०७) आज ज्याला आपण शत्रू मानत आहे तो उद्या आपला मित्र बनला पाहिजे म्हणजे कोणीही शत्रू शिल्लक राहणार नाही. त्यामुळे शत्रुत्व ही कायमचे नष्ट होईल.

आज लोकशाहीवरचा लोकांचा विश्वास कमी होत आहे. कारण राजकीय पक्षांची मत्केदारी होय. हे पक्ष लोकांपेक्षा अधिक श्रेष्ठ बनत चालले आहेत. दादा म्हणतात, उमेदवारशाही लोकशाहीत जागा घेण्याचा प्रयत्न करत आहे. लोकांना उमेदवार नको आहेत तर चारित्र्यवाद प्रतिनिधी पाहिजे आहेत म्हणून जनतेचे प्रतिनिधी कसे असावेत याबाबत दादांनी विवेचन केले आहे. त्यांच्या मते, “ज्या व्यक्तीमध्ये सत्तेची लोभी वृत्ती आणि या सत्तेतून प्रभुत्व गाजविण्याची आकांक्षा, इच्छा असणार नाही, अशी व्यक्ती चांगला प्रतिनिधी होवू शकते.” (धर्माधिकारी (२००५)७००) लोकशाहीत प्रतिनिधी हे सत्तेचा वापर जनतेच्या विकासासाठी न करता आपल्या स्वार्थासाठी करतात. दादांनी सत्ता आणि संपत्तीचे हाव नसणाऱ्या व्यक्तीचे चारित्र्य शुद्ध मानले आहे. अशा व्यक्तींचा सत्तेचा क्षेत्रात प्रवेश झाला तरी या निःस्वार्थीपणे कार्य करतात म्हणून सत्तेपासून दूर असणाऱ्या व्यक्तींना प्रतिनिधीत्व मिळावे, असे दादांचे मत आहे.

सत्ताकांक्षा असणाऱ्या व्यक्तीचा सत्तेच्या क्षेत्रात प्रवेश झाल्यास ती सत्तेचा दुरुपयोग करू शकते याबाबत दादांचे असे मत आहे की, “प्रतिनिधी असा असावा की जो सत्ताकांक्षी नसावा. सत्तेचा लोभी नसावा असा व्यक्ती सत्तेवर गेल्यावर तो सत्तेचा दुरुपयोग करणार नाही. जसा पैशाचा दुरुपयोग होतो तसा सत्तेचाही दुरुपयोग होवू शकतो.” (धर्माधिकारी (२००५) ७०१) प्रतिनिधींना बरेचसे मतस्वातंत्र्य असते. म्हणून प्रतिनिधी निवडण्याची उमेदवार पद्धतीबदल करून नागरिकांनी स्वच्छ वातावरणातून आपल्या प्रतिनिधी निवडला पाहिजे. “प्रतिनिधी जनतेचा सेवक असावा तो दलनिष्ठ नसावा, लोकनिष्ठ असावा जनतेची ताकद वाढविण्यासाठी तो प्रयत्नशील असावा. जननिष्ठ प्रतिनिधी हाच सुयोग्य प्रतिनिधी होवू शकतो.” (धर्माधिकारी (२००५) ७०२) प्रत्येकजण आपला गट, पक्ष मजबूत करण्याच्या उद्देशाने कार्य करतात. त्यांना जनतेच्या विकासाप्रती उत्तरदायित्व असत नाही. पक्षनिष्ठा ठेवून काम करणारे प्रतिनिधी हे फक्त आपल्या गटाचेच हित विचारात घेवून काम करतात. त्यांना पक्षनिष्ठा महत्वाची वाटते. म्हणून पक्षनिष्ठ प्रतिनिधी नसावेत, असा दादांचा विचार आहे.

ज्याप्रमाणे सत्तानिष्ठ, दलनिष्ठ प्रतिनिधी नसावेत त्याप्रमाणे संप्रदायनिष्ठ प्रतिनिधीत्वाबद्दल ही दादांची भूमिका नकारात्मक आहे. कारण संप्रदाय हा जातीतून निर्माण होतो. आपल्या जातीच्या विकासाचा संकुचित विचार होवून प्रतिनिधी फक्त त्याचाच विचार करत त्यातून जातीचा राजकारणातील प्रवेश समाजात मतभेद निर्मितीसाठी कारणीभूत ठरतो. म्हणूनच दादांना जातीचे

राजकारण मान्य नव्हते. त्यांच्या प्रतिनिधीत्वाबाबतही हाच विचार आहे. “प्रतिनिधी जातिनिष्ठ अथवा संप्रदायनिष्ठ नसावा तर तो लोकनिष्ठ आणि राष्ट्रनिष्ठ असावा.” (धर्माधिकारी (२००५)७०३) ही एक प्रतिनिधीत्वाची दादांनी सांगितलेली अट आहे. सर्व, जात, धर्म यांना मानणारा धर्मनिरपेक्ष विचारांचे प्रतिनिधी आज गरजेचे असल्याचे दादांचे मत आहे.

आज आपल्याला समाजात प्रत्येक क्षेत्रात विषमता आढळत आहे. ह्या विषमतेचे निराकरण करण्याची गरज सातत्याने जाणवत आहे. म्हणून प्रतिगामी विचारांना मागे टाकून आधुनिक विचारांना आत्मसात करणारे प्रतिनिधीत्व आवश्यक आहे. त्याशिवाय समाजातील आर्थिक विषमता नष्ट होऊन समतोल पातळी निर्माण होणार नाही. दादांच्या मते, “प्रतिनिधी श्रीमंती-गरीबी ह्या दोन्हीच्या विरोधी लढणारा, लोकशाही आणि समाजवादी विचारांचा संगम असणारा असावा.” (धर्माधिकारी (२००५)७०३) आर्थिक विषमता ही वर्गवारी निर्माण करणारे पहिले कारण आहे. यातूनच इतर क्षेत्रातील भेदभावाची निर्मिती होवू शकते. म्हणून श्रीमंतीची श्रीमंती आणि गरीबांची गरीबी कमी करण्यासाठी प्रतिनिधींनी प्रयत्न करणे गरजेचे असते. गरीबांच्या गरीबीचे निराकरण झाल्याशिवाय त्यांचा विकास होवू शकत नाही. म्हणून प्रतिनिधींनी लोकसत्तेच्या विकासासाठी श्रीमंती आणि गरीबी यांचे निराकरण केले पाहिजे.

लोकनीतीत सर्व जनतेला एक समान मानले जात असल्याने अल्पसंख्यांक आणि बहुसंख्यांक असा भेद केला जात नाही. अल्पसंख्यांकांच्या विकासाबाबत दादा असे सांगतात की, “नागरिकांनी मतदारांनी एक संकल्प करणे गरजेचे आहे तो तेथील अल्पसंख्य जातीला प्रतिनिधीत्व दिले पाहिजे.” (धर्माधिकारी (२००५) ७०४) म्हणजे अल्पसंख्यांकावर बहुसंख्यांकांकडून होणारा अन्याय रोखला जावू शकतो आणि अल्पसंख्यांकांचा विकास साधला जावू शकतो असा दादांचा विश्वास आहे.

मानवाला सत्तेची प्राप्ती झाली की, कर्तव्याचा विसर पडतो, तो आपल्या कर्तव्याकडे दुर्लक्ष करून स्वार्थासाठी अधिकाराचा उपयोग करतो. या गोष्टीचा विचार करून महात्मा गांधी यांनी जगाचा इतिहास लिहणाऱ्याचा एच.जी. वेल्स यांनी लिहिलेल्या मानवाच्या अधिकाराचा जाहीरनाम्यावर स्वाक्षरी केली नाही ते म्हणाले होते माणसाच्या अधिकाराची ही सनद आहे. मला त्यात गोडी नाही. जर तुला मानवाच्या कर्तव्याची सनद लिहता आली तर लिहा यावर मी जरूर स्वाक्षरी करू शकतो. त्यांनी मानवाच्या अधिकारांपेक्षा कर्तव्याला अग्रस्थान दिले आहे. कारण “अधिकाराने वाद माजतो. कर्तव्याने वाद नाहीसा होतो. नागरिकांमधील वाद नाहीसा करायचा असेल तर कर्तव्यावर जोर दिला पाहिजे. नागरिक-नागरिकांमध्ये परस्पर विश्वासाचे वातावरण निर्माण व्हावे, या दृष्टीने मनुष्याच्या कर्तव्याचा विचार करण्यात यावा.” (धर्माधिकारी (१९९८)२०५) प्रत्येकाने आपल्या अधिकाराला गौण स्थान देवून दुसऱ्याच्या अधिकाराला अग्रस्थान द्यावे, त्यामुळे राजकारणातील मुत्सद्देगिरी हेवेदावे नष्ट होतील.

“कर्तव्याच्या भावनेच्या दोन बाजू आहेत. माझे कर्तव्य व दुसऱ्याच्या अधिकार यांची सांगड आहे. दुसऱ्याच्या अधिकाराचा विचार करणे म्हणजे आपल्या कर्तव्याचा विचार करणे होय.” (धर्माधिकारी (१९९८)२०५-२०६) आजच्या लोकांची वृत्ती म्हणजे दुसऱ्याच्या अडचणीचा आपल्याला कसा फायदा करून घेता येईल, हे बघणे होय ही प्रवृत्ती नष्ट व्हावी, असे दादांचे मत आहे. आपल्यातच दुसऱ्याची सोय पाहण्याची वृत्ती प्रत्येकात आली पाहिजे, दुसऱ्याच्या अडचणीचा विचार कमी करायचा तर त्यांच्या फायद्याचा विचार अधिक करण्याची वृत्ती वाढली पाहिजे. अशीच मनोवृत्ती राजकीय क्षेत्रातही विकसित करणे गरजेचे आहे.

दादांना अभिप्रेत असणारी लोकशाही ही संख्यात्मक नसून गुणात्मक स्वरूपाची होती. सर्वांच्या हिताचा संकल्प असला तरच सार्वमताची लोकशाही स्थापन होते. जेथे अल्प संख्याकाचे संरक्षण होते ती लोकशाही प्रगतीशील मानली जाते. या संदर्भात दादा म्हणतात, “ज्या लोकशाहीत अल्पसंख्याक सुरक्षित राहतात ती सभ्य लोकशाही अल्पसंख्यांकांचे संरक्षण गरजावर, संख्येवर किंवा शारीरिक शक्तिवर अवलंबून राहू शकत नाही. तेव्हा लोकशाही अहिंसेच्या पायावर उभारण्याखेरीज गत्यंतर राहिलेले नाही. लोकसत्तेचे अधिष्ठान गरज नको, सैन्य नको, लोकशाहीचे पाऊल आता शस्त्र सत्तेकडून नागरिक सत्तेकडे, प्रशासनाकडून अनुशासनाकडे पडले पाहिजे.” (धर्माधिकारी (१९९८) २१०) बहुसंख्यांकांची सत्ता मानवीय सत्तेला अनुकूल नाही. उलट

अल्पसंख्याकांचे स्वातंत्र्य मानवीय प्रतिष्ठेला अनुकूल आहे. अल्पसंख्याकांचे स्वातंत्र्य सुरक्षित असणे हेच लोकशाहीचे वैशिष्ट्य आहे. असे दादांचे मत आहे.

आपल्या देशात लोकशाही यशस्वी होण्यासाठी दादा दोन तत्त्वे सांगतात, “लोकशाहीचा जो अधिष्ठाता आहे. जो विधाता आहे. तो मतदार जागृत ठेवला पाहिजे. म्हणून अभिक्रमाचे संविभाजन झाले पाहिजे. प्रभावाचे संविभाजन झाले पाहिजे, प्रतिष्ठेचे देखील संविभाजन झाले पाहिजे आणि निर्णायक सत्तेचे व निर्णय शक्तीचे देखील संविभाजन झाले पाहिजे.” (धर्माधिकारी (१९९८)१०५) सर्व समस्यांचे निर्णय घेण्याची शक्ती या सर्वसामान्य मतदारांमध्ये आली पाहिजे. अशी ही निर्णायक शक्ती ग्रामसभेद्वारे नागरिकांच्यात निर्माण होवू शकते. आज ज्या पंचायती आहेत त्यामध्ये विकेंद्रीकरण करणाऱ्या निर्णयशक्तीचा विकास झालेला नाही. केवळ सत्तेचे औपचारिक विकेंद्रीकरण होणे म्हणजे निर्णय शक्तीचा विकास होणे नव्हे. “ग्रामस्वराज्य जेव्हा अस्तित्वात येवू शकते तेव्हा जबाबदारी, प्रभाव, निर्णयशक्ती यांचे संविभाजन होईल.” (धर्माधिकारी (२००५, क) ३५५) औपचारिक निवडणुकामधून जी पंचायत बनते त्यापेक्षा निवडणूक न घेता बनविल्या जाणाऱ्या पंचायतीमध्ये स्वतः मतदारच सभासद असतात. येथे प्रतिनिधित्व नसते. ग्राम स्वराज्य हे विकेंद्रीकरण स्वयंपूर्णता व परस्परपूरकता या तत्त्वावर उभे राहिल्यास अखंडता व अविभाज्यता साध्य होईल, याशिवाय विधायक व जिंवत राजकीय, राष्ट्रीयत्व प्रत्यक्षात येवू शकणार नाही. अशा प्रकारच्या स्वायत्त ग्रामसभांची आजच्या परिस्थितीत लोकशाहीला गरज आहे. दादांच्या मते, “ग्रामदान ही एक अशी प्रक्रिया आहे की जी नागरिकांमधील परस्पर संबंध वाढविल. पारस्परिकतेबरोबरच त्यांच्या शक्तीचाही विकास करू शकेल यामुळे लोकशाहीचा पाया अधिक खोल व बळकट होवू शकतो.” (धर्माधिकारी (२००२, क) ३५८)

निष्कर्ष :

आजच्या लोकशाहीमधील चुकांमुळे सुधारणा करून त्यामध्ये बदल करण्यास दादा सुचवतात. मानवाच्या स्वातंत्र्याचा विचार करून राज्यसत्तेचे नियंत्रण कमीत कमी करून लोकांच्या मर्जीतून राजकारण करावे. असा लोकशाहीचा विचारामध्ये लोकनीती, लोकसत्ता आणि लोकराज्य यांचा समावेश केला आहे. यातून समाजातील सर्वच स्तरावरील लोक हा घटक प्रत्यक्ष राजकारणात सहभागी होवून लोकसत्ता = लोकशाही स्थापन होवू शकते.

संदर्भ सूची :

- १) अग्रवाल, गंगा प्रसाद: (२००८) (साम्ययोग साधना है नव्या युगाच्या निर्मितीच्या दिशा: सर्वसेवा संघ प्रकाशन राजघाट वाराणसी.
- २) गांधी, मो के : (१९५२) साप्ताहिक हरिजन
- ३) कुमारप्पा भारतन (संपा): (१९५५), सर्वोदय, (गांधीजी), नवजीवन प्रकाशन मंदिर अहमदाबाद.
- ४) भावे विनोबा : (१९८९), सर्वोदय विचार आणि स्वराज्यशास्त्र, परंधाम प्रकाशन, पवनार, वर्धा.
- ५) Gandhi M. K. : (1956) Ruskin “Unto This Last” a paraphrase translated from Gujarati Navjivan Prakashan, Ahmedabad.
- ६) देव शंकरराव, (अनु) (२००३), सर्वोदय (जॉन रस्कीन लिखित ‘Unto This last’) मंजूर प्रकाशन पुणे.